

Дмитро ВАЩУК (Київ)
Олександр ЮГА (Кам'янець-Подільський)

II Міжнародна наукова конференція «Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»

Серію заходів під такою назвою започаткували 2020 р. Інститут історії України НАН України та Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка. Цьогоріч конференції проходила 27 жовтня в онлайн-форматі. Серед 25 учасників були представники України, Литви, Польщі, Молдови. Із вітальним словом до них звернувся директор Інституту історії України НАНУ академік Валерій Смолій та перший проректор КПНУ ім. І.Огієнка Володимир Дубінський.

Доповідь *Віктора Атаманенка* (Острого, Україна) стосувалась історії формування надвірного війська волинських магнатів. Джерелами вивчення стали інвентарні описи початку XVII ст. Відповідно до отриманої інформації автор визначив, що основу військових формувань склали жовніри замкових залог, міські сотні, а також головним чином сільське служиле населення (боари, замкові слуги, побережники, гайдуки, татарські загони). Окрему категорію надвірних військ становила артилерія, котра зустрічається під назвами замкова чи міська «стрільба». Окремо зауважимо про встановлення чисельного складу визначених вояків у Шульжинській, Костянтинівській, Красилівській і Базалійській волостях.

Владислав Безпалко (Київ, Україна) проаналізував колекцію живопису Національного музею історії України, зокрема портрети представників шляхетських родів Речі Посполитої, на предмет виявлення особливостей зображених обладунків. Об'єктом уваги стали зображення Яна Тарновського, Стефана Чарнецького, Юзефа Потоцького, Юзефа Пулавського, Януша Антонія Вишневецького, Павла Кароля Сангушка, Василя Костянтина, Януша Острозьких та ін. Автор відзначив, що на портретах присутні латні обладунки, а також окремі їх частини з кольнужними елементами. Як правило, більшість портретів поясні й лише кілька ростових.

Особливості впливу соціально-економічного фактора під час московсько-литовських воєн кінця XV – першої третини XVI ст. висвітлив *Андрій Блануца* (Київ, Україна). У своєму виступі він порушив такі питання, як вплив економічного та природного чинників на перебіг воєнних дій (логістика пересування військ, мобілізація, матеріальне забезпечення, погодні умови тощо), винагорода за несення військової служби (земельні пожалування на різних умовах), вибір служби (конфіскація майна зрадників і наступні пожалування).

Оксана Валенене (Вільнюс, Литва) представила широку панораму соціотопографії Вільно впродовж XVII–XVIII ст. На її думку, головні зміни відбулися внаслідок воєн, в які було втягнуто Велике князівство Литовське. Джерелами для вивчення зазначеної теми стали податкові книги магдебурзької юрисдикції міста за 1663–1773 рр., а також описи нерухомості та земельних ділянок за 1636, 1645, 1775, 1790 рр. Основним методом дослідження був статистичний із використанням сучасних інформаційних технологій. На думку авторки, найбільшої демографічної кризи Вільно зазнав внаслідок російського захоплення 1655–1661 рр. та епідемії чуми 1657 р. Проте, як показали обліково-статистичні джерела, це не вплинуло на значні соціотопографічні зміни.

Доповідь *Віталія Василенка* (Дніпро, Україна) стосувалась складних колізій у міжкнязівських відносинах Рюриковичів і перших Гедиміновичів за даними історіографічних концепцій кінця XIX – першої третини XX ст. Зокрема автор досить критично охарактеризував думки С.Соловйова, а також розвінчав сконструйовані Л.Колянковським та І.Грековим міфи.

Про правові аспекти мобілізації до війська Великого князівства Литовського розповів *Дмитро Ващук* (Київ, Україна). Формування армії відбувалося в такий спосіб: представники шляхетського стану, а також усі, хто володів нерухомим майном, зобов'язувалися відбувати так звану земську (військову) службу. Спершу така норма вписувалась до господарських пожалувань на нерухоме майно. Пізніше ввійшла до артикулів уставних земських грамот, а остаточно була врегульована Литовським статутом 1529 р., зокрема статтями розд.2 «Про оборону земську». У преамбулі визначалися відповідні категорії осіб, яких стосувалась земська повинність, а у 14 статтях конкретизувалися різноманітні випадки, пов'язані з військовою службою. Наступні редакції Литовських статутів (1566, 1588 рр.) уточнювали та розширювали вже наявні норми.

Володимир Газін (Кам'янець-Подільський, Україна) зосередив свою доповідь на особливостях європейської дипломатії на прикладі московсько-польського протиборства впродовж 1654–1667 рр. На думку автора, саме війна між Польщею та Московією окреслила нові тенденції в європейській практиці ранньомодерного періоду: 1) дипломатична діяльність, спрямована на створення коаліцій; 2) активна позиція третіх сторін, зокрема Швеції, Австрії, Пруссії, Трансильванії, Франції, Туреччини; 3) спроби мирних переговорів й укладення угод про перемир'я з метою фіксації воєнних успіхів і відновлення беззахисності для продовження війни.

Виклад *Андрія Гурбика* (Київ, Україна) стосувався подій наступу війська Великого князівства Литовського під командування Януша Радзивілла на північну частину козацької України у травні – липні 1651 р. Автор докладно

висвітлив хронологію бойових дій на чернігівському напрямку, а також зазначив головні причини поразок українців, що призвело до подальшого наступу на Київ. Також дослідник не оминув увагою реакцію соціуму на зазначені події, зокрема як представників козацтва, так і містян. *Дмитро Демидюк* (Львів, Україна – Варшава, Польща) свою доповідь присвятив ідентифікації та реконструкції вигляду так званих северодійських табарзівів на теренах середньовічної Вірменії. Автор висловив припущення про те, що вони були схожими на бронзові клевиці, молоти або чекани, а до Вірменії потрапляли від кочовиків Північного Причорномор'я й Північного Кавказу.

Доповідь *Лариси Жеребцової* (Дніпро, Україна) стосувалася висвітлення важливої проблеми джерел фінансування земської оборони у Великому князівстві Литовському в кінці XV – середині XVI ст. Авторка зазначила, що для зміцнення обороноздатності країни, особливо південноукраїнських прикордонних рубежів, влада вдавалася до таких заходів: 1) упровадження загальноземського податку серебщици, який мав цільове призначення, зокрема військове; 2) підвищення митних тарифів; 3) отримання авансового податку перед наданням митних комор в оренду; 4) запровадження змін в управлінні митами та митними округами. Цікавою стала думка, що владі потрібно було пояснювати шляхті доцільність і необхідність упровадження податків та зборів, оскільки це лягало тягарем на землевласників, тягле населення.

Рітіс Йонайтіс (Вільнюс, Литва) доповідав про стилуси, які використовувались у середньовічній Русі-Україні для писання по березовій корі (металеві) або дерев'яній дощечці, покритій воском (кістяні). Зокрема безпосереднім предметом дослідження стали саме останні. Як зауважив автор, такі знахідки дуже рідкісні. На території сучасної Литви, починаючи з 1998 р., лише 15 могил із майже 8000 містички кістяні стилуси. Вони ідентичні тим, що виявлені в інших містах історичного Великого князівства Литовського. Їх поширення могло бути пов'язане зі впливом українських міст держави.

Про дев'янтні поховання у середньовічному Вільні розповідала *Ірма Капулайте* (Вільнюс, Литва). Авторка відзначила, головна проблема для таких досліджень те, що пізні середньовіччя для сучасної Литви є перехідним періодом від язичництва до християнства, проте жодного язичницького поховання у Вільнюсі поки що не знайдено. Це унеможливило проведення порівняльного аналізу могильників. Водночас у доповіді на основі наявних археологічних даних було розглянуто матеріали православних кладовищ, зокрема місця розташування могил, їх конструкція, просторове орієнтування, положення тіла (позиція), могильний інвентар.

Маргарита Кас'яненко (Івано-Франківськ, Україна) у своєму виступі порушила надзвичайно цікаве питання жіночого обличчя українського козацтва. На основі аналізу джерел дослідниця здійснила спробу спростувати переконання істориків про абсолютну відсутність жіноцтва на Січі. Хоч основною роллю жінки того часу й залишалася «берегиня родинного вогнища», водночас в історії козацької держави можна знайти присутність і войовничих козачок, котрі вправно сідали коня та вміло володіли шаблею, або жінок, котрі могли займатися політичними справами (як приклад названо Анастасію Маркович, дружину гетьмана Івана Скоропадського). Авторка робить висновок, що в історії козацько-гетьманської доби наявні приклади й підтвердження того, що жінки навіть за ранньомодерного часу відігравали важливу роль як у суспільстві, так і в боротьбі за державність.

У виступах молдавських дослідників *Валентина Константінова*, *Галини Костетчі*, *Людмили Малої*, *Іона Міхалачі* головна увага приділялася висвітленню польсько-турецького протистояння і його впливу на внутрішньополітичне становище Молдавського князівства на початку правління Яна III Собеського та на початковому етапі володарювання господаря Константина Кантемира (1685–1693 рр.), а також аналізу міжнародного становища князівства у другій половині XVII ст. Зазначалося, що ініціативи польського короля перетворили Молдавію на поле битви, а часта зміна влади посилювала внутрішньополітичну кризу, чого не спостерігалось у Валахії. Водночас підкреслювалося, що завдяки продуманій і виваженій політиці Кантемиру вдалося зберегти державність в досить важких умовах.

Петро Кулаковський (Острого, Україна) доповів про військово-організаційну діяльність князя Януша Острозького, який відіграв важливу роль в організації оборонних заходів в українських воєводствах Речі Посполитої. Дослідник з'ясував, що значні матеріальні ресурси, впливовість при королівському дворі, вміння зосередити навколо себе непересічних військових командирів визначили ключове значення князя для функціонування системи оборони на Правобережжі Дніпра до вересня 1620 р. (часу його смерті). Як наслідок, краківський каштелян зовсім не випадково розглядався шляхтою як один із найбільш імовірних кандидатів на уряд коронного гетьмана.

Цікаву тему «Війна та суспільство у Східній Європі: приклад України» запропонував науковий співробітник Інституту історії Литви *Мігас Лапенайте* (Вільнюс, Литва). Оригінальність доповіді в тому, що в ній здійснено спробу з'ясувати, як уявлення людей про нинішню війну відображають минулі тенденції державотворення та відносин з іншими країнами, як розвивалась ідентичність у минулому та як уявлення українців формують її зараз.

Актуальність доповіді *Віталія Нагірного* (Краків, Польща) «Чужинці на службі в київських князів в XI–XII ст.» зумовлено тим фактом, що особи не князівського походження з оточення київських правителів досі залишаються поза увагою дослідників. Проте, як зазначив історик, доступні сьогодні джерела дозволяють виділити та бодай частково простежити діяльність цілого ряду представників оточення київських князів XI–XII ст., окрему групу серед яких становлять саме чужинці. У доповіді було зроблено спробу відтворити «кар'єри» цих іноземців при київському дворі, а також спростувати популярну в науковому середовищі думку про іноземне походження воеводи Шварна.

Олександр Смісаренко (Дніпро, Україна) проаналізував Вестфальський мир як першу спробу глобального врегулювання міжнародних відносин після Тридцятилітньої війни. Розпочав він свій виступ із думки про те, що саме потрясіння, які пережила Європа за роки воєнного лихоліття, спонукали провідні країни замислитися над механізмом запобігання їх у подальшому. Звернено також увагу на особливості згаданого миру, зокрема його оформлення не одномоментним нормативним актом, а трьома: січневою та жовтневою угодами 1648 р. в Мюнстері, жовтневою в Оснабрюку. У висновках автор наголосив, що хоч Вестфальська система й не відвернула загрозу збройних конфліктів в Європі, утім створила для них певні нормативні рамки.

В'ячеслав Станіславський (Київ, Україна) висвітлив історію міської залоги, відбудови оборонних споруд та відновлення артилерії Кам'янця-Подільського впродовж першого десятиліття після відступу з Поділля та із самого міста військ Османської імперії. Найбільшу увагу він звернув на фортифікаційні роботи, доставку гармат і боеприпасів з інших укріплених осередків Поділля та молдавських замків, а також налагодження гарматного лиття безпосередньо в місті. Окремо було розкрито роль і внесок у справу відновлення міських фортифікацій кам'янецького старости Мартина Контського, який очолював комісію, котра 1699 р. приймала місто від турків.

У доповіді *Валерія Степанкова* (Кам'янець-Подільський, Україна) було проаналізовано вплив воєнних перемог 1648 р. на трансформацію свідомості українського населення. В першу чергу з'ясовано відмінності на середину XVII ст. змісту свідомості посполитих Белзького, Волинського, Руського, північних районів Брацлавського, Київського й Подільського воеводств від свідомості посполитих решти земель – півдня, південного сходу Брацлавського та Подільського, центру й півдня Київського воеводств (особливо козацького регіону та Лівобережжя). Якщо перша з них переважно характеризувалася пасивністю, браком волелюбства, приглушеним інстинктом свободи, покірністю, породженою страхом від своєї безпомічності й жорстокої розправи за прояви непослуху з боку шляхти й урядників, то друга, носіями котрої були покозачене поспільство та козаки, відзначалася свободолобністю, непокірністю, рішучістю боронити свої цінності зі зброєю в руках. Саме ці риси, на переконання дослідника, стали основою формування «соціального партнерства» козацької корпорації й поспільства, що виявилось запорукою успішного перебігу майбутньої революції. Детально проаналізовано суть конкретних змін у свідомості поспільства та наголошено, що саме перемоги українського війська 1648 р. стали найважливішим фактором початкового процесу суттєвих змін у свідомості / самосвідомості посполитих.

Своєю чергою *Віталій Степанков* (Кам'янець-Подільський, Україна) простежив вплив участі Війська Запорозького у Хотинській кампанії 1621 р. на процес генерування його станової самосвідомості впродовж 1621 – початку 1626 рр. Зокрема з'ясовано, що мужність і стійкість козаків у Хотинській битві та їх вирішальна роль у зупиненні наступу османської армії сформували в них упевненість у власних силах, зміцнили почуття корпоративної гідності й породили в їхній самосвідомості переконання щодо легітимності власних клопотань перед королем і сеймом про юридичне визнання станових прав та привілеїв. Виходячи з цього, з метою зміцнення своїх позицій як окремишнього стану козацька корпорація в першій половині 1620-х рр. надзвичайно активно поширювала власну владу на контрольованих нею землях, усяляко підтримуючи процес інтенсивного покозачення місцевих посполитих. На основі чисельних джерел доведено, що участь Війська Запорозького у Хотинській кампанії відіграла роль потужного каталізатора в розвитку його станової свідомості: виразніше окреслилися ідея надання автономії козацькому регіону, а також вимоги зрівняння козацького стану у правах зі шляхтою.

У виступі *Андрія Федорук* й *Оксани Драгомирецької* (Чернівці, Україна) висвітлено Мюльдорфську битву 1322 р. та воєнну політику угорського короля Карла I Роберта щодо Королівства Русі, зокрема суперечності стосовно її ключових цілей і завдань. Значну увагу було приділено міжнародному контексту цієї кампанії. Роздумуючи над питанням справжніх задумів Карла I Роберта, дослідники схиляються до думки, що його дії на Підкарпатті 1322 р. стали відволікаючою операцією, головна мета якої полягала не у здобутті «замку Макк», а радше в тому, щоб унеможливити галицькому князеві надання військової допомоги Людвігу Баварському у Мюльдорфській битві. Автори зробили висновок, що угорські королі втручалися в династичні війни у Священній Римській імперії в кульмінаційний момент із метою завадити руським володарям у справі військової підтримки однієї зі сторін, оскільки вони самі виступали на протилежному боці.

Олександр Юга (Кам'янець-Подільський, Україна) у своїй доповіді розкрив політику Варшави щодо Війська Запорозького після Хотинської кампанії 1621 р. Зокрема зазначив, що навіть після очевидних вагомих заслуг козацтва перед королем і Річчю Посполитою у справі порятунку держави від агресії Османської імперії, річпосполитська влада верхівка не готова була йти на поступки. Більше того, представники політичної еліти сприймали козацтво як «ворога спокою і згоди», спрямовуючи основні зусилля на пошук силових способів «приборкання цього небезпечного елементу», а не на компромісні кроки щодо задоволення вимог Війська Запорозького. На думку автора, у значній мірі така політика урядовців Речі Посполитої була зумовлена специфікою їхніх станових амбіцій та рівнем політичної свідомості.

Отже під час роботи конференції вдалося розглянути широкое коло питань, пов'язаних із соціокультурними аспектами середньовічної й ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. У доповідях йшлося про типи озброєння, воєнні кампанії, їх політичний вплив на держави та населення, а також про формування військ, організацію оборони територій, повсякденне життя в умовах війни, діяльність військово-політичного керівництва. Особливістю цьогорічної конференції стало проведення її в дистанційній формі в умовах воєнного стану.